

АНТІН ГОЛОВАТИЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Дня 11. липня 1792 р. депутація Чорноморського козацького війська, головно заходам Антона Головатого, вдалось ввездати в цариці Катерини грамоту на землі на Таманському півострові й на правому боці Кубані до Озівського моря для нового поселення. Про цю подію збереглась народна пісня, з помилково поданим роком, бо так записана була від співака, який її співав. Ось текст тієї пісні, вийнятий із збірника пісень Миколи Лисенка:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року,
Гей, вийшов указ від нашої цариці,
З Петербурга — города, гей!
Ой, що пан Чепіга і пан Головатий,
Зібравши все військо запорізьке,
Виступав та за Кубань-річку
На вічнеє врем'я все, гей!
Бувай же здорова, Дніпр-ріка мутная,
Підем в Кубань чистої напитись;
Бувайте здорові, всі курені наші, —
Тут вам без нас розвалиться, гей!
Там будемо пити, там будем гуляти
І рибу ловити,
Вражого черкеса та як того зайця
Будем по скалах гонити, гей!

Наведена пісня була відома Тарасові Шевченкові, як свідчать оці слова з його листа з Новопетровського 1857 року до Якова Кухаренка: „напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса та преск... сина по кручах ганяти”. Правдоподібно, Шевченко знав цю пісню вже замолоду. В його поезії з 1845 р. „Сліпий” („Невольник”) осліплений турками запорожець Степан, згадує і про працю Антона Головатого над організації Чорноморського війська такими словами:

Гепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає.
Нехай йому Бог поможе!

Що ж це за видатна історична постать, що й пісня співає і Шевченко згадує про неї, ставлячись до неї прихильно? Антін Головатий учився в київській академії. За отаманського кошового Петра Калнишевського, або Кальниша, був писарем на Запоріжжі. По зруйнуванні Запорізької Січі 1775 р. вийшов разом із запорізьким військом

під турка. В 1787 р., в часі російсько-турецької війни, брав участь у депутації від запорожців до цариці Катерини. Депутація висловила побажання служити в російському війську. У російсько-турецькій війні брав Головатий участь як старшина, а в 1790 р. обрали його за військового суддю.

Перед самою війною Головатий завів свого сина Олександра до школи до Харкова. Тоді й бачив його в свого батька, будучи малим хлопцем, Григорій Квітка, що потім на підставі його власних оповідань і листування з батьком налічав дуже цікавий нарис про Головатого.

Війна протяглася до 1791 р. Чорноморці були на своїх чайках і під Ізмаїлом, і під Хаджибеем, теперішньою Одесою, і під Акерманом, та вже найбільше відзначилися під Кінбургом і Очаковом, допомагаючи Потьомкінові здобути дуже сильно фортецю проти Очакова. Головатий дізнався, що половина турецької залоги вийшла з фортеці за оситнягом. Він підійшов мерщій з козаками до острова Березані, несподівано напав на фортецю і взяв її, а турків, що там були, перебив або забрав у полон. Тоді відіслав свої човни до берега, щоб решта турків не дізналася, а своїх козаків попереодягав у турецьку одіж і лишив їх на валах замість турецької залоги. Нічого не знаючи про це й бачачи своїх на валах, турки спокійно верталися з оситнягом до фортеці. Але ледве вони увійшли у відчинену браму, як козаки несподівано кинулись на них, багато перебили їх, а решту забрали в полон.

Вийнятково чорноморці здобули легку фортецю на Березані, а звичайно служба їх була дуже тяжка. Де була найбільша скрута, туди вряджали козаків, погинуло чимало їх у боях, поліг головою і їх кошовий отаман Сидір Білий, на місце якого настановили Харка Чепігу. Чорноморці бажали показатись щомога найкраще, сподіваючись таким способом придбати собі ласку Потьомкіна й цариці, щоб здобути права в своєму непевному положенні. Зокрема великої слави заробила собі козацька фльотилія, якою отаманував Головатий. І тут чорноморці ставали у великій пригоді не тільки своєю відвагою, а й тим, що вони добре знали всі місця і були призвичаєні

до моря. З того часу маємо таку пісню про Головатого:

Ой, стояли на пристані проти Яниколя;
Ой, там була хуртовина із Чорного моря.
Ой, в неділю пораненьку, як стало світати,
Ой став наш Головатий на хлопців гукати.
„Підіймайте, добрі хлопці, паруса всі вгору,
Ой б'є турок із Кінбуру з пушок на тривогу!“
Підняли добрі хлопці всі паруси вгору,
Пійшли Дніпром против води кораблі на воду.
Пійшли наші добрі хлопці Дніпром против води,
Набралися сердешній превеликої бди.
Ой глянув наш Головатий в прозору трубу:
„Ой тепер я вражих турків бояться не буду!“

За заслуги козаків у морських боях, Катерина II звеліла називати козацьке військо чорноморським, а князеві Потьомкініві дала титул „великого гетьмана козацького війська“. Ще за Січі князь Григорій Потьомкін записався до запорізького товариства, і січовики називали його Грицьком Нечосою.

Потьомкін високо цінив запорожців, а російсько-турецька війна ще більше збливила їх. Головатий нагадував йому справу козаків. „Це вже не буде Січ, говорив він, а тільки особливе військо з запорожців, яке вже держатиметься іншого порядку, хоч би такого, як у Донщині.“ Коли Потьомкін побачив, яку велику допомогу можна мати з козаків, то і в нього виринула думка, замість обіцяної козакам Тамані, заселити ними нові землі між Богом і Дніпром, недавно здобуті від Туреччини. Запевнивши чорноморців, що зараз по війні будуть даровані їм ці землі, він дозволив їм займати їх під оселі. Чорноморці почали оселяватися і стали кошем у селі Слободзеї на Херсонщині. Але несподівана смерть Потьомкіна по війні заскочила їх без грамоти цариці на землі. Знов виринула чутка про землі на Тамані й над Кубанню для чорноморців і внов затихла. Занепокоєні чорноморці вислали депутацію до Петербурга, не забуваючи подарунків для значних панів.

Прибувши в Петербург 1792 р., депутація чорноморців почала свої клопотання. Швидко прийшло перше розчарування. Вияснилось, що нема чого сподіватися земель між Богом і Дніпром. На другий день після першого прийняття у цариці, Головатий уклав записку, де счислав заслуги чорноморців і вияснив майбутні користі з них на Тамані. Одну таку записку подав князеві Зубову, а другу графові Салтикову, голові військової комісії. Минуло декілька тижнів і справа не посувалася напе-

ред. Серед тяжких думок і журби Головатий склав пісню, прибрав до неї голос, прийшов до одного достойника, де було багато значного панства, взяв після обіду бандуру і сумно заспівав свою пісню:

Ой Боже ж наш, Боже милостивий!
Вродились ми в світі нещасливі!
Служили вірно у полі й на морі,
Та осталися убогі, босі й голі.
Дали нам землі од Дністра до Бога,
Границі нам по Бендерську дорого,
Двістровий, Дніпровий обидва лимани,
В них добувати, справляти й жупани.
Прежнюю взяли, та й сю однімають,
А нам дати Тамань обіцяють.
Ми б туди пішли, аби б нам сказали,
Щоб не загубить та козацької слави.
Та встань, Грицьку, промов за нас слово,
Покидають вжитки, пасіки, худобу
Дасть грамоту на вічність нам жити,
Ми їй будемо вірніше служити.

Доспівавши до того місця, де він звертався до Потьомкіна з словами „Та встань, Грицьку“, Головатий не зміг далі співати, кинув бандуру, закрив вид руками і заридав гірко. Усі пани кинулись до нього, розпитували про пісню, що вона означає, розважали його, а він, свідомий того, що все донесуть цариці, оповів їм історію скитальщини запорожців після зруйнування Січі, їх розчарування, як за службу обіцяли їм дати землю й права, та й занехали. Пісня Головатого подобалась, її взяли під ноги і пани співали її віршами, говорячи про Головатого:

— Та й хитрий чорноморець, написав скаргу віршами, та й співає її замість пісні.

Такими й подібними заходами видобуто, врешті, грамоту на Тамань, і надкубанські землі. З грамотою вернулася депутація до Слободзеї. Кошовий Чепіга вислав назустріч депутатам 500 козаків, що зустріли депутатів в урочищі Кучургані, 30 верстов від Слободзеї, і проводили їх аж до коша. Тут усе козацтво уставилось у дві лави і стояло з обох боків вулиці, якою їхали депутати, а на широкому майдані коло військової церкви зроблено високий поміст, вкритий турецькими килимами, і на ньому поставлено стіл під парчею: ліворуч стола стояла на помості старшина з булавами й корогвами, а праворуч духовенство; на сходах стояли кошовий отаман і військовий писар. Як тільки почали в'їздити депутати в Слободзею, зараз випалили козаки тричі з гармат, а кошовий послав назустріч депутатам хліб-сіть. Приймавши хліб-сіть,

Головатий подякував старшині і депутати знов рушили поміж двома лавами війська, що безперестанно палили з гармат і рушниць. Доїхавши до церковного майдану, депутати вклонились низенько всьому військові й Головатий передав кошовому грамоту й усі царини подарунки. Військовий писар відчитав грамоту цариці й усе військо рушило у військову церкву, де катеринославський архієпископ Амвросій, відправив службу з молебнем. Після того козацтво гуртом обідало і довго бенкетувало, засівши за столи й лавки, розставлені на церковному майдані.

За обідом співали пісню, яку склав Головатий по дорозі з Петербурга, прибрав до неї голос і навчив інших депутатів співати її.⁴

Від 1792 р. почали чорноморці переселятись на Тамань, а 1793 р. зовсім оселились на новому місті і заснували город Катеринодар. Покинули загосподаровані садиби і їхали закладати нові садиби на безлюдному степі. Свою журбу виспівали в ось якій пісні:

Течуть річки ізгори мутні,
Ідуть люди із городів смутні,
Покидають вжитки,пасіки, худобу
І предорогій ґрунти.
„Ой ви прощайте, курені любезні,
Уже ж нам у вас більше не жити!
Ой ви прощайте, степи буджацькі,
Вже ж нам по вас більше не ходити!
А ти прощай, Дністер, ой ти річка мутная,
Вже ж нам більше з тебе води не пити!
Ой бо ми підем на Кубань ріку,
Та там будемо жити“.

Організаційна праця при створюванні кубанського чорноморського війська спала на голову Антона Головатого. Про нього повстала приповідка:

Знає об тім Головатий Антін,
Він нам голова, він нам батько,
Він нам поголив голови гладко.

Слідом за переселеними чорноморцями почало переселятись на Кубань і вписуватись в козаки багато людей з різних частин України, а найбільше з Полтавщини й Чернігівщини.

Ще не мали часу запорожці налагодити своє життя на Кубанщині, а вже треба було в 1794 р. вислати частину війська в Польщу, а спочатку 1796 р. вислати два полки в похід на Персію під команду Антона Головатого. Вернувшись з Польщі, кошовий Чепіга занедужав і помер у січні 1797

р. На його місце призначено Головатого і цар Павло I затвердив його 1 квітня (21 березня) 1797 р. Вістка про його нове призначення не дійшла до Головатого: він помер два тижні по смерті Чепіги, 9 лютого (29 січня) 1797 р. на острові Камішевані.

Про Головатого надрукував Михайло Комар (Уманець) у львівській „Правді“ з 1891 р. популярну розвідку п. з. „Антін Головатий. Запорозький депутат і кобзар“.
Річ Комаря вийшла тоді й окремо з нотами до пісні Головатого: „Ой Боже наш, Боже милостивий“, записаної з голосу від професора харківського університету Олександра Потебні. В дещо змінній формі надрукована популяризація Комаря в Петербурзі 1901 р. п. з. „Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська“, з малюнками А. Ждахи.

Головним джерелом популяризації Михайла Комаря став нарис Григорія Квітки „Головатий. Матеріал для історії Малороссии“, надрукований перший раз у жовтневій книжці „Отечественных Записок“ за 1839 р. і передрукований в третьому томі „Повестей и рассказов Грыцька Основьяненка“ під редакцією Потебні. В нарисі Квітки про Головатого й наведені тексти обох його пісень.

Але нарисів Квітки про Головатого судилось відіграти важливу роль у творчості Тараса Шевченка. Прочитавши нарис, Шевченко написав під його враженням „До Основ'яненка“. Перемережений анекдотичним матеріалом, нарис Квітки надиханий теплою симпатією для Головатого. Ось що говорив Квітка про моду, в яку увійшов Головатий у Петербурзі 1792 р.: „Найперші вельможі ласкаво приймали його; інші шукали його знайомства, запрошували на обіди, займались ним, спішили туди, де він бував, розпитували його про звичай колишньої Січі й сучасні в Чорноморському війську, реготалися з його оригінальних дотепів, дивувались тонким завваженням, справедливим міркуванням і не могли надивуватись, як людина, яка не отримала світської освіти, не жила у великому світі, мала так багато розуму та справедливо, позитивно судила про все. Головатий виїжджав у гості з своєю бандурою, і пригриваючи на ній, співав запорізькі пісні. Дами найвищого кола слухали його з задоволенням і цікавились його розмовою“.

З нарису Квітки пробивається неабияка завзятість Головатого. Вона вразила при-

євиво Шевченка і він дав цьому такий вислів в оді до Квітки:

Наш завзятий Головатий

Не вмире, не загине.

Так стоїть у „Кобзарі” з 1840 р. Слова:

Наша дума, наша пісня

Не вмире, не загине.

це поправка Панька Куліша, що 1846 р. писав Шевченкові: „Ви вихваляєте Головатого, особу не дуже важну і мало відому народові та історикам”. Але поправляючи свої поезії для друку 1858 р., Шевченко не послухав ради Куліша і лишив слова про Головатого, як було в попередніх двох виданнях. Щойно, коли друкувався „Кобзар” із 1860 р. в грудні 1858 р. Куліш насилу „вкоськав Шевченка”, щоб він „занедбав його (Головатого), печатаючи нове видання”. Ось до чого признався Куліш у своєму листі до Петра Зуйченка, пояснюючи справу так: „Оснoв'яненко, бачте, напечатав споминки про Головатого. Під надихом сього твору Шевченко й заспівав про По-

роги, та зопсував одно з найкращих своїх творів тим, що Головатого поставив апо-теозом народної житні. Рятуючи славу єдиного нашого поета, я раяв йому напечатати так:

Наша пісня, наша дума

Не вмире, не загине, ітд.

Яко чоловік розумний, він добре бачив, що так мусить напечатати”. Про Головатого згадав Шевченко ще в „Гайдамаках” у розмові старшин в розділі „Свято в Чигирині” та в російській повісті „Близнецы”.

Пісня Головатого „Ой годі нам журитися, пора перестати!” була надрукована в листопадовому випуску петербурзького місячника „Новые ежемесячные сочинения” з 1792 р. п. з. „Песня черноморского Войска, по получении на землю высочайших грамот сочиненная”, отже попала до друку шість років швидше від виходу перших трьох пісень „Енеїди” Івана Котляревського.

ЖЕН

Поштові марки

I.

Марки поштові — це такі маленькі клаптики кольорових паперців, з видруківаними державними емблемами, чи портретами голів держав, або цифрами, різними краєвидами і т. п., що вже більше ніж сто літ сповняють свою роллю, як один з найважливіших засобів виміри думок.

Однак крім цієї практичної ролі, вони все сповняли і сповняють велику пропагандивну роллю. Тому нічого дивного, що всі держави дбають за якнайкращий їх вигляд, бо ж поштова марка — це візитовий білет, що ним презентується кожна держава у великій сім'ї державних народів.

На зразок державних поштових марок почали опісля видавати подібні марки також інші публично-правні установи (напр.: російські земства, освітні товариства, добродійні організації і політичні, з метою збирати фонди на свої потреби з розпродажу таких марок, а опісля також поодинокі промислові і торговельні фірми (ці poslední вже в суто рекламних цілях).

Високо мистецький вигляд поштових марок, а опісля марок самоуправ і організацій, спричинив те, що вже в заранні їх появи почали люди їх збирати. Збирали їх

люди, що перейшли до всесвітної історії, як англійський король Юрій V і папа римський Лев XII; збирали і збирають їх магнати і бідаки, сивоволосі старики і малі діти.

Причина цього: загальнолюдський гін до колекціонерства, знаний уже в передісторичних часах, що каже людям цікавитися всім, що небуденне — і збирати все, що може стати зав'язком колекції старих, а цікавих під будь-яким оглядом річей.

Під цим оглядом філателія розвинулася, як спеціальна ділянка колекціонерства, дуже скоро по появі перших марок і обняла найширші круги суспільности у всіх краях світу.

Вже кільканадцять літ після появи перших марок (6. V. 1840 р. в Англії) появляються фірми для торгівлі марками; для кращої реклами вони видають цінники що раз краще ілюстровані, з котрих деякі добилися з часом значення світових, міжнародних каталогів, як: Станлей-а Гіббонс-а, Шкотт-а, Іверт Теллієр-Шампонія, Міхель-а, Сенф-а і інші.

В окремих краях почали аматори-філателісти організуватися в кружки, спершу з обсягом льокальним, а дальше з обсягом